

ДОСЛІДЖЕННЯ З ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Збірник наукових праць

Дніпропетровськ 1988

користаний при опрацюванні теми «Дієслово» та вивченні третьої особи однини теперішнього (майбутнього доконаного) часу першої дієвідміни, зокрема на факультативних заняттях з української мови, на заняттях шкільних наукових гуртків мови.

Умовні скорочення

ПВЛ — Повесть временных лет. М.; Л., 1950. Ч. 1.

СоПп — Слово о плъку Игоревѣ. Київ, 1974.

Обнор. — Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола. М., 1953.

Манжура І. Народні пісні в записках Івана Манжури. Київ, 1974.

О. В. Царук

ДІЄСЛОВА З *поза-* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Дослідження префіксального словотвору дієслів цікаве як з точки зору тієї великої різноманітності відтінків, що з'являються у значенні слів, так і з боку діахронічного вивчення, бо, як зазначає Л. А. Булаховський, «українські префікси — типова спадщина спільноукраїнської доби»¹.

Дієслово, як відзначає В. В. Виноградов², складна і містка граматична категорія, найбільш конструктивна в порівнянні з іншими частинами мови. Особливо яскравою стилістичною забарвленістю характеризуються багатопрефіксальні дієслова. Гама емоційно-експресивних відтінків, властивих цим дієсловам, дає можливість оживляти розповідь, робити її більш картинною, барвистою. Пор.: «Поповчився я чимало» (Б. Грінченко); «Вона припускала віі» (В. Собко).

Багатопрефіксні дієслова в українській мові з'явились в XIV—XV ст. (редуплікований префікс **попо-** розглядається ще як спільнослов'янське явище³). Але формування сучасних багатопрефіксних систем відбулося значно пізніше — в XVII ст.⁴ Поліпрефіксальні утворення характерні і для нашого часу, особливо для живого народного мовлення.

Два з найбільш продуктивних дієслівних префіксів **за-** і **по-** утворили біпрефікс **поза-**, дієслова з яким ми розглядаємо в нашій роботі. Як зазначає Л. І. Ройзензон⁵, дієслова з вторинним префіксом **по-** заслуговують на особливу увагу.

¹ Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ, 1960. С. 140.

² Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. М.; Л., 1947. С. 422.

³ Ройзензон Л. И. Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках. Самарканд, 1974. С. 74.

⁴ Там же. С. 139.

⁵ Там же. С. 101.

Двопрефікс **поза-** характеризується широким вживанням в українській мові. Так, в системі прикметника він взагалі перетворився на монопрефікс і має власне стале значення⁶. Сполучаючись з дієсловами, обидва компоненти двопрефікса зберігають самостійне значення, але приєднуючись до префіксальної основи, префікс **по-** привносить додаткове значення дистрибутивності, яке виявляється у цій позиції найвиразніше і найпоследовніше⁷.

В статті ставиться конкретне завдання розглянути можливість виділення етимологічно двопрефіксальних дієслів на **поза-** з погляду діахронії і синхронії; виявити серед досліджуваних дієслів явища перерозкладу елементів основи, адсорбції префіксів, дестимологізації основи, виникнення вторинних коренів на ґрунті первинних коренів і етимологічних префіксів; проаналізувати двопрефіксальні дієслова на **поза-** в сучасній мові з погляду формування їх значення, ознак, структури.

Одинадцятитомний «Словник української мови» фіксує 374 дієслова з **поза-**. З погляду етимології лише 366 є етимологічно двопрефіксальними, 6 трьохпрефіксальних і 2 чотирьохпрефіксальних дієслова. У сучасній мові внаслідок адсорбції, перерозкладу, утворення нових коренів виділяються як двопрефіксальні лише 358 дієслів, у 14 дієслів виділяється лише один префікс **по-**: **позабувати[ся]**, **позавидувати**, **позаражати**, **позабути[ся]** та ін. Два чотирьохпрефіксальні дієслова (**позаспокоювати**, **позаспокоюватися**) стали трьохпрефіксальними.

Цікаво, що дистрибутивність, яка последовно виявляється у всіх дієсловах з **поза-**, у дієсловах з одним префіксом **по-** фіксується непоследовно.

Дистрибутивність наявна у тих дієсловах (**позаживати**, **позаправляти**, **позаряджати**), в яких **поза-** ще сприймається як біпрефікс (так воно і є), і відсутня там, де перший префікс важко виділити із складу кореня (**позавидувати**, **позазрити**, **позалицятися**, **позавдаватися**). Натомість префікс **по-** вносить додаткові відтінки значення, властиві йому як монопрефіксові (значення доконаного виду, дії, триваючої деякий час).

Варто порівняти дієслова **позабувати[ся]**, де префікс **по-** привносить дистрибутивне значення «перестати пам'ятати всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь», і **позабути[ся]**, в якому пре-

⁶ Словотвір сучасної української літературної мови /За ред. М. А. Жовтобрюха. Київ, 1979. С. 248.

⁷ Там же. С. 268.

фікс **по-** має значення «пустої» морфеми (**позабути—забути**)⁸. Розглянемо словотвірний ланцюг:

бути → за — бути → [заб—ува—ти → по—забувати (III ступінь)
по—забути (II ступінь)

Дієслово **позабути[ся]** утворилося раніше (не пізніше XV ст.), коли префікс **по-** до певної міри дублював значення префікса **за-** (значення доконаного виду) і тому втратив самостійне значення⁹. Щодо **позабувати[ся]**, то це утворення порівняно нове (XVI—XVII ст.), коли починає виразно виступати у поліпрефіксах з **по-**дистрибутивне значення¹⁰.

Серед дієслів з **поза-** 51 дієслово опосередковано мотивоване іменами, що становить близько 18% від усіх розглянутих слів. Напр.: **позасоловувати, позаморожувати, позасинювати, позарозувати** та ін.

При дослідженні виявлено, що основне значення містять дієслова першого ступеня словотворення. Напр.:

а) «покриватися тим, що названо мотивуючим іменником» (**фарбувати**);

б) «наділяти тим, що названо мотивуючим іменником» (**солити**);

в) «утворювати те, що названо мотивуючим іменником» (**цвісти**).

Дієслова першого ступеня, утворені від прикметників, мають значення «надавати кому-небудь, чому-небудь ознаку, властивість, або набувати ознаки, властивості, названої мотивуючим прикметником» (**мочити, тупити**). Цей висновок можна поширити на всі інші дієслова з **поза-**, які зберігають лексичне значення дієслів першого ступеня («довести до результату, здійснити дію, названу мотивуючим дієсловом»), а не вершинного дієслова. Порівняємо:

воювати — завоювати — позавойовувати;

рубати — зарубати — позарубувати.

Як бачимо, складові елементи біпрефікса мають самостійну функцію. Основне семантичне значення має префікс **за-**, префікс **по-** вносить синтаксичне значення дистрибутивності. В той же час **поза-** виступає як єдина складна значеннева структура.

Розглянемо поступовий розвиток і ускладнення семантичного значення у досліджуваних дієслів з **поза-** в процесі їх творення. Приєднання префікса **за-** (на першому або другому ступені) в усі

⁸ Ройзензон Л. И. Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках. С. 54.

⁹ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ, 1971. С. 82.

¹⁰ Там же. С. 237.

дієслова вносить значення доконаного виду і значення досягнення певного результату:

манити — заманити; терти — затерти;

гвинтити — загвинтити; синити — засинити.

З приєднанням суфіксів імперфективації (-ува-; -ов-; -ува-; -а-) це значення затемнюється, натомість у похідному дієслові з'являється значення недоконаного виду і значення скерованності дії на досягнення певного результату. Порівняємо:

заморозити — заморожувати;

заповнити — заповнювати.

Крім того, як відзначається у «Словотворі сучасної української мови», «префіксовані дієслова недоконаного виду з суф. -ува-(-юва-) внесли в значення недоконаного виду відтінок повторюваності дії...»¹¹. Порівняємо:

тягнути — зтягнути — зтягувати;

в'язати — зав'язати — зав'язувати.

На наступному етапі до досліджуваних дієслів приєднується префікс **по-**. Академічна граматики російської мови фіксує п'ять типів значень цього префікса. Але в усіх дієсловах з **поза-** послідовно і одночасно виявляються лише друге і п'яте значення. Дистрибутивне значення багатократної дії, що «іноді відбувається по черзі, поширювану на всі або багато об'єктів, здійснювану усіма або багатьма суб'єктами», і значення «здійснити (виконати) дію, названу мотивуючим дієсловом»¹². Останнє значення в дієсловах відновлюється. Ці значення настільки вагомі, що перехідні дієслова з **поза-** не мають пари недоконаного виду на відміну від попередніх ланок словотвірної ланцюга, що становлять між собою видові пари (пор.: **валити — завалити; завалити — завалювати**). Видові пари типу **записувати — позаписувати; закутувати — позакутувати — неможливі**.

«Сучасна українська літературна мова»¹³ фіксує групу префіксальних дієслів, що не мають префіксальних корелятивів недоконаного виду. Серед префіксів цієї групи є і префікс **по-**, але у складі біпрефікса, як ми бачимо, він має певне семантичне значення і не є «пустою» морфемою.

¹¹ Словотвір сучасної української літературної мови. С. 195.

¹² Русская грамматика: В 2 т. /Под ред. М. Ю. Шведовой. М., 1980. Т. 1. С. 366.

¹³ Сучасна українська літературна мова. Морфологія /За ред. І. К. Білодіда. Київ, 1969. С. 341.

У перехідних дієслів з приєднанням префікса **по-** з'являється дистрибутивне значення «поширення дії на всі або багато об'єктів». Напр.: «Чи мало було різних городян, що **позалишали** далекі свої міста, аби лишень врятувати життя» (Довженко). «Лісні духи оточили його [озеро] **непрорідними** колючими кущами, завалили камінням, **позакидали** глибокими мохами і болотом» (Гжицький). Додатки при дієсловах з **поза-** виступають у формі множини або виражені іменниками з множинним значенням.

У неперехідних дієслів з'являється дистрибутивне значення «дії, виконуваної багатьма об'єктами». Внаслідок цього у всіх неперехідних дієслів без **-ся** і частини неперехідних з постфіксом **-ся** наявна дефектна парадигма дієвідмінювання, а саме відсутність у них форм першої та другої особи однини, обмежене вживання форми третьої особи однини, а звідси несполучуваність з підметами, вираженими особовими займенниками першої та другої особи: «**Діти, позалазивши** на піч, **дрімають**» (Мирний).

Проведений аналіз структури дієслів з **поза-** показав, що всі вони (за винятком кількох) належать до першого і третього структурних класів. Це можна пояснити, виходячи з самої будови цих слів, особливостей їхнього видоутворення. Приєднання другого префікса **по-** стає можливим лише тоді, коли значення dokonаного виду, що привноситься префіксом **за-**, нейтралізується суфіксами імперфективності **-ува-, -ев-, -ува-, -а-**. Отже, з структурного боку досліджувані дієслова становлять собою досить складні конструкції із поліфонічним семантичним значенням.

У «Словотворі сучасної української літературної мови» відмічається три групи різнорідних явищ, пов'язаних з подвійною префіксацією. По-перше, це приєднання другого префікса до дієслова, яке лише етимологічно є префіксальним, по-друге, подвійна префіксація стає засобом підсилення лексико-граматичних значень інтенсивності і дистрибутивності дії (з другим префіксом **по-**), по-третє, редуплікація веде до виникнення нових префіксів, значення яких відмінне від неповторюваних¹⁴.

На нашу думку, проведений аналіз дає можливість визначити **поза-** не як просту комбінацію двох префіксів, в якій **по-** лише привносить значення дистрибутивності дії, а як єдиний біпрефікс із своїми структурними особливостями і семантикою.

¹⁴ Словотвір сучасної української літературної мови. С. 267.